

РЕФОРМУВАННЯ В СФЕРІ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Поразка Російської імперії у Кримській війні (1853-1856) показала відсталість існуючих у державі порядків та змусила найбільш далекоглядних представників влади шукати шляхів радикальних перетворень. На долю Олександра II, який вступив на престол після смерті батька Миколи I, випало проведення цілого ряду реформ.

Головною і першою з них, як вже зазначалося, стала селянська. Після десятків років обговорення і спроб вирішити селянське питання в різних комітетах і комісіях, головним чином таємних, самодержавство наважилось на радикальну реформу, що фактично означало перебудову всього фундаменту державної влади та існуючої системи. І хоч об'єктивні причини (соціально-економічні, демографічні, суспільно-політичні) були наявними, безпосереднім поштовхом до такої реформи "зверху" стала Кримська війна, програна Росією, де вона протистояла не лише безпосередньому противнику – Турції, а й помірчалась силами з західними державами – Англією і Францією. В ході цих подій стала очевидною відсталість Російської імперії та її армії з рекрутською системою комплектування.

Правову основу селянської реформи 1861 р. в Україні складали як спільні для всієї Російської імперії законодавчі акти, так і ціла низка призначених лише для українських губерній указів та постанов. В трьох місцевих положеннях, дія яких поширювалась на українські території, відбулася специфіка відносин між поміщиками та селянами, що історично склалися в різних районах України. Відмітною рисою поземельного упорядкування поміщицьких селян Правобережної України (яке визначалося спеціальним місцевим положенням для Київської, Подільської та Волинської губерній) було те, що в його основу лягли інвентарні правила, затверджені 26 травня 1847 р. і 29 грудня 1848 р., згідно з якими селянам залишався у постійне і безстрокове користування наділ під назвою "мирська земля".

До складу "мирської" землі входили землі, що перебували у постійному володінні всієї громади, і ті, що складали подвірні ділянки. Ст. 38 Положення для правобережних губерній визначала, що вся "мирська" (тобто формально громадська) земля поділялася на корінний наділ і додатковий. До корінного наділу входила: садибна, польова піша земля, а для тяглих також – додаткова ділянка, рівна одній пішій (ст. 39). Величина наділу визначалася залежно від категорії місцевості і складала від 4,5 до 9,5 дес. Додатковий наділ, за даним Положенням, складала та земля, яка надавалася понад корінний наділ (це міг бути надлишок землі проти пішого наділу, який перебував у подвірному користуванні, так і та земля, що перебувала у громадському користуванні). Подвірні ділянки мали переходити у спадок згідно із місцевими звичаями і могли бути передані в постійне користування іншому селянинові цієї ж громади за її згодою.

Селянам надавалося право на одержання повного інвентарного наділу. У випадку, коли фактичний наділ був менший, ніж інвентарний, селяни могли подавати клопотання мировому посереднику про повернення в їх користування відрізаної поміщиками мирської землі. Однак, варто сказати, що цю можливість селянам було реалізувати далеко не просто, оскільки вимагалися для цього клопотання від імені всього сільського товариства та наявність певних доказів про зменшення поміщиками розміру інвентарного наділу. Остаточний спір вирішувався губернським у селянських справах присутством. Дуже часто така непослідовність урядової політики в селянському питанні приводила до постійних суперечок і заворушень. Селяни трактували "Інвентарні правила" на свою користь, а поміщики – на свою. Безпосередньо після введення реформи на Правобережжі вибухнуло 55 селянських бунтів [1, с.286].

Подальший розвиток політичної ситуації, передусім організація поляками нового повстання у 1863 р., в ході якого вони намагалися заручитися підтримкою місцевого населення, внесли зміни у "Загальне положення" реформи 1861 р. Щоб активізувати ненависть українських селян до польських бунтівників створювалися сільські озброєні варти для переслідування повстанців. Тексти відозв, які друкував "Вестник Юго-Западной и Западной России" під назвою "Звернення до російського народу, який проживає у Південно-Західній та Західній Росії", містили обіцянки про те, що землі упійманих селянами польських бунтівників будуть передаватися їм у володіння.

Після придушення польського повстання 1863 р. царським урядом до впровадження селянської реформи у Правобережній Україні було видано додатково ще близько десяти законодавчих актів. "Местное Положение для губерний Юго-Западного края – Киевской, Подольской и Волынской", зокрема, було призупинене і замінене "Правилами о прекращении обязательных отношений крестьян к их помещикам в девяти западных губерниях". "Основания наделения помещичьих крестьян в губерниях Северо-Западного и Юго-Западного края", які були прийняті 25 квітня 1865 р., усі селяни були переводилися на викуп. Уставні грамоти

замінювалися викупними актами, які складалися на основі уставних грамот після їх перевірки. Зауважимо, що на відміну від аналогічного документа, що стосувався північно-західних губерній ("Правил про так зване відмежування селянського наділу" від 16 березня 1869 р.), в яких дуже детально вказувалось на способи виконання викупних актів і завершення земельного облаштування селян, правила для південно-західних губерній були неконкретними і розпливчастими. Це відразу ж викликало багато конфліктів та судових позовів, які доводилося вирішувати владі.

Таким чином, в новій політичній ситуації колишні поміщицькі селяни у правобережних українських губерніях відразу зараховувались до розряду селян-власників із встановленням сплати викупних платежів у вигляді оброку державній скарбниці у 1863 р. За ними зберігалось право випасати худобу на поміщицьких угіддях, приймалися рішення про відновлення меж інвентарних наділів селян у поміщицьких маєтках, про селянські фруктові сади у поміщицьких лісах, які включались до складу селянських наділів.

Було прийнято рішення про порядок розгляду справ, що виникали у Південно-Західному краї "по колишнім викупним договорам і по новим викупним угодам". Новим у ньому було те, що селянам надавалось право оскаржити навіть ті викупні угоди, які були затверджені Головною викупною установою до 30 липня 1863 р.

Таким чином, аналіз проведення селянської реформи у правобережних українських губерніях доводить, що загострення політичної ситуації, зростання польського національно-визвольного руху, обумовили на Правобережжі більш вигідні порівняно з іншими губерніями умови наділення селян землею. Однак, незважаючи на деяке збільшення селянських наділів у правобережних губерніях, здійснене царською владою з політичних міркувань, вони залишались тут, і особливо в Подільській та Київській губерніях, недостатніми. Указом від 30 липня 1863 р. селянам було повернуто лише частину забраної у них задовго до реформи землі. До того ж, за 13 років, що минули з часу запровадження в цьому краї інвентарів, польські поміщики скрізь провели обмін угідь на свою користь. Реформа 1861 р. застала більшу частину селян уже на тій землі, яка була визначена їм інвентарними правилами. Варто враховувати також й те, що збільшення не завжди приносило користь, оскільки дуже часто проводилося за рахунок неродючих або малопродатних для обробітку земель. Розмах селянської боротьби, проаналізований радянською історичною наукою, свідчить про очевидне зростання кількості селянських повстань саме в період проведення реформи [див.: 2, с.40-50].

Ступивши на шлях скасування кріпосного права, уряд Олександра II поширив основні положення реформи 1861 р. на удільних та державних селян. Згідно із спеціальним положенням від 26 червня 1863 р. всі удільні селяни впродовж двох років переводилися до розряду селян-власників. Їм надавалось право негайного викупу наділу, що значився за ними в табелях поземельного збору податків. В тих місцях, де таких табелів не було, розмір наділу визначався по вищій або указній нормі, встановленій для даної місцевості.

Розробка проектів законів про державних селян затягнулася на декілька років. Це було пов'язано, насамперед, з польським повстанням 1863-1864 рр. і проведенням додаткових реформ в західних губерніях.

Закони, що стосувалися державних селян, були видані лише 18 січня та 24 листопада 1866 р. За першим з них, селяни вилучалися з відання міністерства державного майна і підпорядковувалися в адміністративному відношенні загальним губернським, повітовим і місцевим селянським установам, створеним згідно з реформою 1861 р. Для реалізації цього було встановлено строк у 6 місяців. За другим законом, що визначав порядок поземельного устрою селян, за ними закріплювалися ті землі та угіддя, які знаходилися в їхньому користуванні, але не більше 8 дес. на рев'язку душу в малоземельних та 15 дес. – в багатоземельних місцевостях. Специфіка реалізації реформи у Правобережній Україні полягала в тому, що в цих українських губерніях вводився обов'язковий викуп державними селянами земельних наділів. При визначенні розміру щорічних викупних платежів за основу була взята збільшена на 10% сума оброчного податку, встановлена спеціальними люстраційними комісіями (селяни інших українських губерній були переведені на обов'язковий викуп лише у 1886 р.) і лише з того часу ставали власниками. Поземельне облаштування державних селян в західних губерніях в основному було завершено до середини 70-х рр. ХІХ ст. Всього було наділено землею 944 284 чол., що проживали у 14242 поселеннях. В середньому на душу припадало 4,6 дес. [3, с.247]. В результаті проведення реформи 29,5% державних селян західних і південно-західних губерній одержали наділи до 4 дес. Особливо багато малоземельних селян було у Київській і Подільській губерніях. Зокрема, у Київській губернії наділ до 4 дес. одержало 61% державних селян, у Подільській – 62,5%.

Указами 1866 р. феодальна залежність державних селян від казни не була повністю ліквідована. Становище державних селян остаточно було визначено лише у 1886 р., коли прийшов термін перегляду оброчного податку.

Особливістю проведення селянської реформи у Правобережній Україні стало також те, що на відміну від інших губерній тут, згідно указу 1864 р., в усіх маєтках, де не було розверстки між поміщицькою і надільною землею, за селянами було визнано право користуватися сервітутами. У Київській і Подільській губерніях користувалися сервітутами 54% всіх селянських дворів, у Волинській – 71% [4, с.588]. Найпоширенішою формою сервітутів тут були: толока, спільний вигін, сінокіс і випас худоби в лісах поміщиків, ловля риби в поміщицьких ставках і т.д. Всього на Правобережжі налічувалось до 20 різних видів сервітутів. Поміщики часто зловживали сервітутним правом, самочинно позбавляли селян права користування спільними угіддями. Це погіршувало становище селян і було однією з причин загострення соціальних стосунків у краї. Указ від 4 квітня 1865 р. підтвердив легітимність цього різновиду морально-звичаєвих норм.

Впродовж 70-х рр. активно проявлялися конфлікти, пов'язані із невірно складеними актами про власність стосовно сервітутів, польські землевласники для усмирення незадоволених зверталися до військової сили. Як і до 1863 р., так і пізніше російська армія допомагала їм у припиненні селянських бунтів. Звіти губернаторів, які висвітлювали далеко не всі проблеми в губерніях, свідчать про неспроможність влади зробити вибір між польськими поміщиками і українським селянством [5]. Під тиском об'єктивних обставин 26 березня 1869 р. Олександр II підписав указ, відповідно до якого мала розпочатися розробка положення про “розверстання” сервітутів.

Одним із найбільш конфліктних сервітутних проблем (після лісових сінокосів) у Південно-Західному краї було право спільного випасу худоби селян на поміщицьких толоках [6]. У звіті київського губернатора за 1876 р. йдеться про те, що черезсмужність і спільні пасовиська на толоках дуже шкодять як великим, так і малим господарствам [7, арк.24]. Губернатор писав про нагальну потребу “остаточного розмежування угідь між поміщиками і селянами, знищення сервітутів” [7, арк.24]. Він зазначав, що статтю 112 “Положення про викуп”, де мова йшла про добровільну угоду поміщиків і селян, зокрема щодо користування угіддями, на практиці неможливо було здійснити: “Причини цього полягають головним чином в характері і поглядах самих селян, котрі, як правило, дуже недовірливі до всього, що стосується змін ... в їх поземельному облаштуванні” [7, арк.25]. Радянський дослідник Д. Пойда подає великий перелік конфліктів, де застосування сили було майже таким, як і при незаконному захопленні землі. Здебільшого сутички відбувалися між селянами і управителями, прислугою польських панів, які виконували волю власників. Проблема сервітутів продовжувала залишатись актуальною на Правобережжі і на початку ХХ ст.

Не дала бажаних результатів і практика так званого “коштного межування” у Київській і Волинській губерніях у 1878-1880 рр., яка ще більше ускладнила ситуацію: межування за рахунок поміщиків відбувалося без компенсацій за колишні сервітутні права селян. Звичайно, це викликало хвилю протестів, і в 1880 коштні межування припинилися, а у 1891 р. було видано указ, за яким знову дозволялося коштне межування лише вже за умови, щоби право випасу худоби на землях і в лісах поміщика та інші сервітути селян, там, де вони існували, цим межуванням не припинялися. Земельна проблема продовжувала залишатись гострою і наприкінці ХІХ ст. На той час, згідно даних перепису 1897 р. населення трьох правобережних українських губерній зросло більш, ніж удвічі (порівняно з 1863 р.), й складало 9567 тис. чол., 90% його проживало в селах. Кількість десятин на душу зменшилась (знову порівняно з 1863 р.): у Київській губернії – з 1,3 до 0,8 дес.; у Подільській – з 1,2 до 0,8 дес.; у Волинській – з 2,1 до 1,4 дес. [8, с.317-366].

Наприкінці ХІХ ст. царська влада знову повернулася до питання сервітутів. Міністерства внутрішніх справ та юстиції за участю керівників місцевої адміністрації у 1891 р. провели “особливу нараду”, підсумком роботи якої стало створення спеціальної міжвідомчої комісії, що мала розробити проект нового закону про розверстання сервітутів. Однак, робота комісії, розпочавшись досить активно, загальмувалась і вирішення справи знову затягнулось [див.: 9].

Питання землеволодіння у другій половині ХІХ ст. було чи найважливішим у діяльності місцевої адміністрації правобережних українських губерній. Велика маса узаконень та розпоряджень, які вміщені в ПСЗ та інших збірниках законодавчих актів, численне листування між місцевою владою і центром, що зберігається в архівних фондах, свідчать про особливу його актуальність та болючість в регіоні і намагання влади зняти напруженість [10; 11]. Невідкладного вирішення потребувало питання власності чиншовиків, нерегульованість законодавством якого вперше наочно проявилась у другій половині 60-х років у ході проведення селянської реформи. Зазначимо, що чиншове право було запроваджене на Правобережжі за польських часів, тоді, коли держава потребувала робочих рук для освоєння нових і незаселених територій а сільські й

міські жителі не мали права купувати нерухоме майно у власність. Передача землі селянам на умовах сплати “чиншу”, що склалися під впливом німецького (магдебурзького і саксонського) права, тривалий час була вигідна як землевласникам, так і чиншовикам. Оскільки вільні селяни освоювали нові простори, то земля не пустувала. Поселенцям доводилося витрачатися на забудову та обзаведення господарства, проте вони здобували право осілості не лише для себе, я й для своїх дітей та онуків.

Власнику теж були вигідні ці умови, оскільки чиншовики були постійними мешканцями й до землі ставилися по-господарськи. Це був для нього стабільний прибуток в грошах і частковий відробіток. Однак згодом у ХІХ ст. необробленої і незайнятої землі стало вже значно менше, до того ж вона постійно зростала у ціні.

Дуже гостро питання чиншових правовідносин постало на Правобережжі у 70-ті рр. ХІХ ст., в процесі втягування поміщицьких економій у товарно-грошові відносини, про що свідчать архівні матеріали, зокрема, фонду генерал-губернатора та ґрунтовне дослідження розвитку селянського руху в пореформений період Д. Пойди [12]. Після скасування кріпосного права та в процесі розвитку товарно-грошових відносин власники маєтків розпочали наступ на права чиншовиків. Д. Бовуа зазначає “Масовість і гостроту проблеми чиншовиків можна збагнути, лише поставивши її у контекст загальної проблематики земельного питання... Так само, як це питання зумовлювало взаємини між українськими селянами і польськими панами чи між російськими і польськими поміщиками, ставлення останніх до своїх чиншовиків можна пояснити лише зміною вартості землі наприкінці ХІХ ст. Нагадаємо, що “патріотизм” поляків, які вважали збереження власних землеволодінь своїм “національним обов’язком”, диктувався передусім економічними причинами” [13, с.165]. Демографічний вибух у другій половині ХІХ ст. після відміни кріпацтва (у 1860-1896 рр. селянське населення імперії зросло на 58%) призвів до посиленого попиту на землю і сприяв поширенню вигідного орендування за гроші. Тому чиншові володіння стали серйозною перешкодою для капіталістичної мобілізації землі. Окрім того, значно зросла вартість землі. Зрештою, розв’язуючи проблему чиншовиків, влада продовжувала проводити випробувану вже політику, спрямовану на послаблення польського елементу в краї шляхом його поділу та розколу.

Вирішенням чиншового питання у краї займалась не лише місцева адміністрація, до цього долучилась й тогочасна преса. Так, газета “Киевлянин”, виразник офіційних поглядів на проблему, 11 січня 1877 р. у статті “Право чи філантропія?” писала, що питання про чиншовиків вона піднімає на своїх сторінках уже кілька років, оскільки “кожному жителю нашого краю добре відомо, що будь-яке вирішення цього питання, котрим вирішується доля декількох сот тисяч місцевого населення, має велике значення, як економічне, так і політичне”. Газета уважно слідувала за розвитком подій навколо чиншового землеволодіння, регулярно друкуючи матеріали на своїх сторінках і відстоюючи загальною позицію землевласників. В той же час вона змушена була визнавати, що поміщики в ході загострення проблеми проявили надмірний запал, зганяючи чиншовиків. Після публікації в “Русском Мире” заяв, де пропозиції “Киевлянина” щодо вирішення даної проблеми подавалися у вигляді “філантропічних замашок, які посягають на священе право власності”, видання вдалося у детальний викладу на своїх сторінках історії зародження чиншового землеволодіння у краї та доведення правоти своєї позиції. Газета підкреслювала, що чиншевики – це не селяни, а винятково дрібна шляхта і уряд не повинен підтримувати намагання магнатів зігнати їх із століттями орендованих земель [14].

Гострі конфлікти, які виникали на ґрунті чиншових договірно-зобов’язальних стосунків (у багатьох працях яскравим прикладом тому слугують події в м. Колках Луцького повіту Волинської губернії, які називали впродовж кількох років і де за рішенням Сенату, що задовольнив вимоги поміщика Кожуховського, виселяли чиншовиків за допомогою війська, при цьому переважну більшість їх будівель просто знищили, залишивши без даху велику кількість сімей). Ці події знайшли своє відображення у звіті волинського губернатора Грессера за 1884 р. та інших офіційних документах [13, с.170-172; 15] й змусили уряд невідкладно зайнятись чиншовою проблемою. Зазначимо, що у 1866 р. стан однодворців, до якого було записано велику кількість декласованої шляхти, в імперії було скасовано, а в лютому 1868 р. після спільного засідання Головного комітету у селянських справах та законодавчого департаменту Державної ради були видані “Правила для слияния образовавшихся из польской шляхты однодворцев и граждан Западных губерний...” з іншими, як вказувалося тут “городскими и сельскими обывателями” [див.: 16, с.233]. Тих однодворців, що проживали в сільській місцевості, остаточно приписали до розряду селян, але не до окремих сіл, а до волостей, перевівши їх до стану т.зв. вічних чиншовиків. Частина однодворців було добровільно переселено на пустуючі державні землі в степові губернії. Зокрема, 1868 р. 1240 сімей переселили в Таврію, виплативши по 55 руб. на сім’ю [17, с.125]. Однак більшість чиншовиків, були впевнені у своїх правах на землю і не бажали її залишати [18]. Згодом при Міністерстві внутрішніх справ була утворена чиншова комісія під головуванням товариша міністра Ф.В. Готовцева. На початку 1878 р. нею були отримані з кожної губернії списки чиншовиків з описом їхнього майнового становища та

вказанням займаної земельної площі. Незважаючи на те, що списками не була охоплена та частина шляхти, яка проживала в державних маєтках, володіннях імператорської сім'ї, приватних містечках, і до них увійшли лише чиншовики, що проживали в приватних сільських маєтках, проблема наочно проявилася в усьому своєму масштабі [18]. Детально ці дані проаналізував й уточнив Д. Бовуа, підкреслюючи, що на Правобережжі таких чиншовиків (селян, міщан, шляхтичів) нараховувалось 266984 чол. [13, с.179-185]. Більше половини таких сімей мали лише хатину з невеликим наділом біля неї (в середньому по 2,02 дес. на двір) й могли вижити, лише працюючи на землевласника. В результаті роботи комісії 9 червня 1886 р. було прийнято "височайше затверджене положення про поземельний устрій сільських вічних чиншовиків в губерніях західних і білоруських", до якого додавався табель з оцінкою земель у різних регіонах, де чиншовики мали право її викупляти (даний закон не поширювався на тих чиншовиків, які проживали в містах та містечках разом з єврейським населенням) [19].

У преамбулі та статтях положення визначався механізм впровадження даного закону та розкривалася його суть, роз'яснювались основні принципи, на підставі яких визнавалися чиншові права та умови, за яких вони припинялися. Так, у преамбулі зазначалось, що у випадках невизнання за певними особами чиншових прав, вони мали право протягом п'яти років користуватися земельними наділами на попередніх умовах. За цей період вони мали або купити в поміщика цю землю, або укласти з ним договір оренди [19]. Згідно цього закону у кожному повіті утворювалося повітове з чиншових справ "присутствіє", до складу якого входили, зокрема, кандидат від мирових посередників та підлеглих йому вільнонайманих землемірів й представники від місцевого дворянства. На повітові з чиншових справ та губернські з селянських справ присутствія під наглядом міністерства внутрішніх справ і генерал-губернатора покладалось впровадження даного положення.

Впродовж трьох років надавалась можливість обом сторонам (чиншовикам і вотчинникам) спільно домовитись про припинення чиншового володіння шляхом викупу землевласником у чиншовиків їхніх прав або придбання останніми своїх наділів у власність або їх оренда. Викупна сума з чиншовиків визначалась шляхом 6%-ї капіталізації річної вартості чиншу та натуральних повинностей. Викупну позику, яка надавалась при викупі землевласникам державою, чиншовик мав погасити впродовж 49 років шляхом щорічних викупних платежів (6% щорічними внесками від суми позики). Параграфи другого розділу обумовлювали всі умови припинення чиншових відносин [19]. Непорозуміння, які виникали при цьому між вотчинниками й чиншовиками, вирішував урядуючий Сенат.

Отже, положенням від 9 червня 1886 р. було започатковано процес ліквідації чиншового землеволодіння в західних губерніях Російської імперії, в тому числі й на Правобережжі України. Цей закон став спробою влади ліквідувати поземельні відносини, які не були врегульовані законодавством і вже протирічили потребам капіталістичного розвитку на селі. Буржуазний характер чиншової реформи 1886 р. був значно вираженіший, ніж селянської 1861 р. Місцева влада намагалась залучати до вирішення цих важливих і складних проблем відомих фахівців або ж впливових діячів даного регіону. У 1891 р. для обговорення питання про ліквідацію чиншових відносин у власницьких містечках краю були запрошені граф В.А. Бобринський із Сміли, князь С.К. Любомирський з Рівного, видавець газети "Киевлянин" Д.І. Піхно, В.Ф. Семеренко з Канівського повіту та ін.

Проте, не дивлячись на урядові заходи по ліквідації такого виду землеволодіння, наслідки його були відчутними до початку ХХ ст. Додамо, що проведення чиншової реформи затягнулося на роки й подекуди викуп чиншовиками своїх земель тривав до 1917 р. Фактично вирішення питання чиншових відносин не було доведено до логічного завершення. Звіти губернаторів свідчать про труднощі межування, велику кількість нерозглянутих справ, неточність списків та підкупи чиновників [20]. Зрештою, основна маса колишніх чиншовиків позбавилась орних земель, сервітутних прав і згодом стала джерелом поповнення робочих рук в містах та містечках.

Таким чином, маючи в імперії один з найвищих рівнів природного приросту населення, правобережні українські губернії були серед перших за кількістю безземельних селян. І на початок ХХ ст. Правобережна Україна продовжувала залишатись регіоном протистояння і комплексу невіршених проблем.

Джерела та література

1. Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2-х т. – К., 1991. – Т. 2.
2. Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. – К., 1959.
3. Леонтьев А.А. Крестьянское право: Систематическое изложение особенностей законодательства о крестьянах. – СПб., 1909.
4. Рихтер Д. Материалы по вопросу о земельном наделе бывших помещичьих крестьян и о сервитутах в юго- и северо-западных губерниях России // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1900. – № 39.

5. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп. 536. – Спр. 266; Оп. 532. – Спр. 134, 202.
6. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 523. – Спр. 206.
7. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 55. – Спр. 447.
8. Лычков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. // Киевская старина. – Т. ХС. – К., 1905.
9. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). – Ф. 497. – Оп. 1. – Спр. 292.
10. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 613. – Спр. 81; Оп. 306. – Спр. 311; Оп. 690. – Спр. 87, 168, 322; Оп. 693. – Спр. 374; Оп. 55. – Спр. 446 та ін.
11. Воронин А.Ф. Сборник Правительственных распоряжений по устройству быта крестьян-собственников Юго-Западного края. – СПб., 1865.
12. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 181. – Спр. 291; Оп. 2. – Спр. 483; Оп. 191. – Спр. 1; Оп. 614. – Спр. 43, 197; Оп. 615. – Спр. 96; Оп. 614. – Спр. 197; Оп. 615. – Спр. 96.
13. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998.
14. Киевлянин. – 1877. – 11 января.
15. Про реакцію влади на такі виступи див.: ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 318. – Спр. 33; Оп. 829. – Спр. 170.
16. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 55. – Спр. 446.
17. Валуев П.А. Дневник. – Т. 2. – М., 1961.
18. Теплицкий В.П. Реформа 1861 г. и аграрные отношения на Украине (60 – 90-е годы XIX ст.). – К., 1959.
19. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 713. – Спр. 410.
20. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). – III. – Т. VI. – № 3789.
21. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 49.

Summary

This article is devoted to the process of the peasant reform in Right-Bank Ukraine and to the peculiarities of the reforming of the landownership in the region in the 2nd half of the 19th century.

О. П. Сарнацький

АДМІНІСТРАТИВНО-ЦЕНЗУРНІ УТИСКИ ЦАРИЗМОМ ЛЕГАЛЬНОЇ ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НАДДНІПРЯНЩИНИ В РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1905-1907)

Розглядаючи ставлення царської адміністрації та цензури до легальних періодичних видань українських політичних партій в період першої російської революції 1905-1907 рр., які виникли на початку XX ст., треба відзначити, що воно мало певні особливості. Однією з них була та, що до прийняття нового указу про друк восени 1905 р. ставлення адміністрації та цензури до любого українського друкованого слова визначалося Валуєвським циркуляром 1863 р. та Емським указом 1876 р., які практично забороняли його видавати. З появою легальних періодичних видань українських партій після 24 листопада 1905 р., царатом був започаткований новий підхід адміністративно-цензурних імперських лещат до цих видань, який передбачав ще й судові переслідування, крім заборони. Крім того, спільною особливістю легальної преси українських партій на той час була й така, що всі партії діяли нелегально і, починаючи з кінця 1905 р. видавати, по суті справи, свої легальні періодичні видання, вони ніде і ніколи не вказували, що їх видання є партійними органами.

Тема, що розглядається, останнім часом певною мірою вже знайшла своє розкриття як при висвітленні більш загальної проблеми, а саме – українського питання в Російській імперії наприкінці XIX – поч. XX ст. [1-15 та ін.], так і опосередковано при висвітленні появи, існування та діяльності українських політичних партій Наддніпрянщини в зазначений період [2]. Значну увагу питанням різноманітної діяльності генерал-губернаторів в Україні, їх функціям тощо приділила в своїх працях В. Шандра, спираючись при цьому на доволі широку за обсягом історіографічну та джерельну основу [16; 17]. В них дослідниця переконливо доводить, що всі дії, методи та засоби проведення ними відповідної політики у життя об'єднувала одна з головних цілей – зросійщення цих прикордонних територій імперії та приведення їх до російського зразка.

Питанням ролі губернаторів у державному механізмі Російської імперії та національної політики царизму, яку вони здійснювали в Україні, присвячена монографія Н. Щербак [18].

Останнім часом побачили світ науково-публіцистичні статті А. Матвієнка, присвячені висвітленню діяльності генерала М. Драгомирова в Україні, який на межі XIX-XX століть керував Південно-Західним краєм імперії та з розумінням ставився до діяльності відомих на той час представників так званого “українства” – В. Антоновича, П. Житецького та інших [19; 20].